
REDACTIONEEL

De derde leeftijd (v/m)

Janneke van Mens-Verhulst en Mariëlle Cloin

Het Nederlandse overheidsbeleid kent de laatste jaren een belangrijke plaats toe aan vitale ouderen. In het licht van de vergrijzing lijken deze senioren, met hun vrijwilligerswerk en mantelzorg, de smeerolie van de samenleving te moeten worden. Europa rekent, blijkens de publicaties in het kader van 2012 als het jaar van *Active Ageing* en *Intergenerational Solidarity*, op de inzetbaarheid van ouderen in het zorgen voor andere ouderen. Kortom, de tijd van de per definitie fysiek zwakke oudere ligt achter ons. Ook de financiële zwakte van ouderen is een achterhaald stereotiep. In Nederland blijkt het armoedepercentage¹ onder Nederlandse 65-plussers (v/m) zelfs het laagste van alle leeftijdsgroepen te zijn, namelijk 2,6 procent (Soede, 2012). Zo gunstig is het overigens niet gesteld met de financiële positie van Vlaamse ouderen, want daar hoort 31 procent van het totale aantal personen onder de armoederisicodrempel tot de categorie 65 jaar of ouder² (Noppe, 2013).

In de sociologie was de groep van 'vitale ouderen' al in 1989 in de schijnwerpers gezet door Peter Laslett. Hij onderkende dat de levensloop was uitgebreid met een extra fase: tussen deelname aan het arbeidsproces en aftakeling door ouderdom. Daarvoor introduceerde hij de term 'derde leeftijd' – waarmee de tijd van gebrektheid door fysieke veroudering voortaan de vierde leeftijd(sfase) werd. Hij constateerde dat de bevolkingsgroep van derdeleeftijders snel zou groeien door de toegenomen levensduur; dat ze een behoorlijk opleidingsniveau had en dat haar financiële

situatie er nog op vooruit zou gaan. Althans in de westerse wereld.

Krasse knarren dus, door Koot en Bie reeds in 1993 ten tonele gevoerd. Daarbij werd en wordt echter niet gerept over eventuele verschillen in sekse en gender. Dat intrigeerde onze redactie. We plaatsten een oproep waarin we de derde leeftijd omschreven als 'de levensfase waarin mensen in de westerse wereld bevrijd zijn van arbeids- en gezinsverplichtingen, terwijl ze over voldoende gezondheid en kapitaal beschikken om mobiel te zijn, hun sociale netwerken te onderhouden en anderszins actief te zijn'. Aansluitend opperden we dat het beginpunt van die derde levensfase voor vrouwen misschien minder duidelijk gemarkeerd is dan voor mannen, omdat velen van hen niet zo duidelijk met pensioen gaan. Bovendien vroegen we ons af voor wie de condities van de derde leeftijd zich eigenlijk voordoen; en hoe de verwachtingen over en betekenissen van de derde leeftijdsfase worden beïnvloed door sekse/gender, maar ook door partnerstatus en ouderschap, klasse, seksuele voorkeur en etniciteit.

Uit de reacties bleek dat de derde leeftijd in de Nederlands(talig)e wetenschappelijke wereld een non-thema is en dat er dus ook nog onvoldoende empirisch materiaal voorhanden is. U zult in dit nummer bijvoorbeeld tevergeefs zoeken naar een empirische studie over de maatschappelijke beeldvorming van mannen en vrouwen in de derde leeftijd en/of hun sociale leven of over de genderspecten van het grootouderschap. Gelukkig echter waren enkele deskundigen toch bereid op

hun vakgebieden – arbeidsdeelname, gezondheid en identiteit – een analyse of review te maken vanuit een sekse- dan wel genderperspectief, en nog wel in een internationaal (en soms vergelijkend) kader. Dit heeft niet altijd geresulteerd in een toespitsing op de derde leeftijd, maar wel in een verheldering van de v/m-verschillen binnen ouderen als bevolkingsgroep.

Zo maakt Deeg ons duidelijk dat de mentale en ervaren fysieke gezondheid van zelfstandig wonende mannen en vrouwen tussen de 75 en 84 jaar varieert met het *genderregime* van hun land, dat wil zeggen met 'het stelsel van normen, waarden, beleidsprincipes en wetten die de relaties tussen de seksen voeden en beïnvloeden' (zie pag 7). Daarin onderscheidt zij een lijn van progressieve naar traditionele regimes van Noord- naar Zuid-Europa. Voor de gezondheid van vrouwen is het belangrijker in welk genderregime zij leven dan voor mannen, maar dat belang verschilt ook nog per gezondheidsindicator (lichamelijke beperkingen, symptomen van depressie en ervaren gezondheid). Culturele factoren die samenhangen met genderregimes zijn niet onderzocht, maar van de wel onderzochte individuele, leefstijl- en sociale factoren kon worden vastgesteld dat zij per sekse in verklarende waarde verschillen. De gezondheid van vrouwen bijvoorbeeld bleek, in vergelijking met die van mannen, sterker te worden beïnvloed door sociale factoren als woonvorm, betrokkenheid bij godsdienst en nabijheid van kinderen. De gegevens hebben echter betrekking op het begin van de jaren negentig. Nieuw onderzoek is nodig om vast te stellen of dergelijke patronen zich ook anno 2013 voordoen en of ze ook geldig zijn voor de leeftijdsgroep tussen de 60 en 75.

In de bijdrage van Van Doorne-Huiskes, Conen en Schippers zien we dat vrouwen en mannen tussen de 55 en 64 jaar weliswaar verschillen in hun arbeidsdeelname, maar dat

dit verschil anno 2010 wel is afgenomen. Ook in hun analyse is er aandacht voor wat je een genderregime zou kunnen noemen, maar dan begrepen als de cultuur van een land en de institutionele inrichting van de verzorgingsstaat. De auteurs geven een overzicht van de huidige pensioenhervormingen, het activerend overheidsbeleid en de opvattingen van werkgevers over oudere werknemers en constateren dat sekse- of genderverschillen daarin geen thema zijn. Hun bijdrage eindigt min of meer waar het kritisch essay van Van den Broek begint. Hij stelt namelijk aan de orde dat een overheid die streeft naar uitbreiding van mantelzorg impliciet een groter beroep doet op vrouwen dan mannen. Zo leidt een genderneutraal beleid in de praktijk tot grotere genderongelijkheid tussen derdeleeftijders, juist wat betreft hun veelbezongen vrijheid en vrije tijd.

Het literatuuronderzoek van Van Mens-Verhulst en Radtke geeft inzicht in wat de psychologie als discipline te melden heeft over de identiteitsconstructie van vrouwen na hun vijfenvijftigste levensjaar. Wat ze doen met de lichamelijke tekenen van veroudering; hoe ze laveren tussen de betaalde arbeid en door de omgeving benodigde zorg; welke oude rollen ze handhaven en nieuwe rollen ze soms op zich nemen; en hoe ze hun zelfachting op peil (kunnen) brengen of houden. Vooral nog is het vooral een wit verhaal van heteroseksuele vrouwen uit de middenklasse.

De invloed van de sociaal-culturele context komt nog pregnanter naar voren in de opiniebijdrage van Van Dulleman. Zij plaatst de derde leeftijd in de context van de wereldwijde economie en in het bijzonder in het perspectief van (ontbrekende) sociale zekerheid. Dan blijkt dat de mondiaal toenemende levensverwachting en afnemende vruchtbaarheid juist voor vrouwen in de minst ontwikkelde regio's ongunstig uitpakken. Toch gaat er, ook in de mondiale politiek, nauwelijks

aandacht uit naar de genderdimensie van het internationale vergrijzingsvraagstuk.

Vitackova brengt ons op een heel andere wijze in contact met de derde leeftijd. Zij onttrafelt hoe Antjie Krog hier in haar poëzie woorden voor heeft gezocht en gevonden. Of het nu *écriture féminine* mag heten of niet, feit is dat ze in haar *Verweerskrif* de worsteling van 'de menopausale vrouw' met haar verlies aan lichamelijke en maatschappelijke status tot uitdrukking brengt. Het artikel illustreert tevens – en misschien wel vooral – tot welke stereotypen ouder wordende vrouwen zich moeten verhouden; stereotypen van aftakeling en achteruitgang die – ironisch genoeg – in het *Active Ageing beleid* van onze nationale en Europese overheden van de aardbodem lijken te zijn verdwenen.

Ook bij sommige recensies is er in dit nummer aandacht voor de derde levensfase. Alkeline van Lenning legt *Rock on: women, ageing and popular music* onder redactie van Ros Jennings en Abigail Gardner onder een kritisch vergrootglas. In de bundel worden verschillende stijlen van ouder worden van iconen uit de populaire muziek en de reacties in de pers op de ouder wordende ster geanalyseerd. Jantine Oldersma bespreekt de bundel *Gender, nation and religion in European pilgrimage* onder redactie van Willy Jansen en Catrien Notermans. Daaruit blijkt dat een bedevaart zeer veel functies kan vervullen; onder andere die van overgangsritueel voor vrouwen en mannen die zich voorbereiden op een nieuwe en in sommige opzichten rustiger levensfase: de derde.

Daarnaast laten zelfs de overige recensies en de proefschriftsamenvattingen zich lezen vanuit een derdeleeftijdsperspectief, namelijk als beschrijvingen van situaties en ervaringen waarvan de sporen straks zijn terug te vinden in de levens van (groepen) toekomstige ouderen (v/m). Het boek *Bitches, babes & business. Het bedrijfsleven door een genderbril*,

voor dit nummer gerecenseerd door Hanna Harthoorn, geeft bijvoorbeeld goed weer hoe weerbarstige fenomenen, zoals de beperkte doorstroom van vrouwen (en hun grotere uitstroom), loonverschillen en het specifiek aan vrouwen toekennen van bepaalde rollen, nog altijd aan de orde van de dag zijn. Dit doet vermoeden dat ook voor toekomstige generaties derdeleeftijders de genderverschillen, zoals het grotere risico voor vrouwen in armoede terecht te komen door het ontbreken van een volledig arbeidsverleden, niet snel zullen verdwijnen. Evenzeer valt te verwachten dat ervaringen met minderheidsstress, zoals door Lisette Kuypers onderzocht onder lesbische, homo- en biseksuele personen, zich op latere leeftijd nog steeds zullen laten gelden.

Tezamen leveren deze bijdragen een beeld op van (vooral Europese casu quo westerse) vrouwen en mannen die hun derde (en deels ook vierde) levensfase vorm geven binnen een sociaal-culturele context met uiteenlopende genderregimes. Tegelijkertijd wordt duidelijk wat we allemaal nog niet weten, met name over de manier waarop die regimes niet alleen verschillen van elkaar of verschillend uitwerken per sekse/gender, maar ook per sociaaleconomische positie, etnische herkomst of seksuele oriëntatie en hoe dat dan doorsijpelt in die derde en vierde levensfase: deels als gevolg van verschillen die eerder al zijn ontstaan (zoals door de lagere arbeidsdeelname en geringere kapitaalvorming van vrouwen ten opzichte van mannen), maar deels ook door kwesties die pas gaan leven als men daadwerkelijk in de derde levensfase verkeert, zoals bij mantelzorg veelal het geval is.

Voorlopige conclusies

Op grond van onze ervaringen met het tot stand brengen van dit themanummer constateren we dat het begrip 'derde leeftijd' een sociale constructie is, evenzeer als een standaardlevensloop in termen van oplei-

ding – arbeid – rustige levensavond dat is. De wetenschappelijke uitwerking ervan is sterk gebonden aan de westerse samenlevingen en getuigt vooralsnog van weinig gender- en diversiteitsbewustzijn. Voor zover er aandacht is voor sekse en gender, gebeurt dat met weinig theoretische overwegingen. Vaak worden de begrippen *sekse en gender* als één pot nat behandeld, al of niet bewust, en al of niet onder invloed van politieke krachten – zoals Joan Scott (2013) al in ons vorige nummer blootlegde voor andere gremia, in haar artikel ‘Uses and Abuses of Gender’.

Verder valt op dat het met de empirische gegevens die voorhanden zijn vaak onmogelijk is in de analyses onderscheid te maken tussen de derde en vierde levensfase. Dit komt vooral doordat er geen absolute criteria zijn om de ‘derde leeftijd’ in de praktijk af te bakenen. Om te beginnen is er het *arbeids-criterium*. De overgang tussen wel of niet deelnemen aan het arbeidsproces is in de afgelopen decennia echter diffuser geworden. Oudere werknemers (v/m) stoppen niet altijd abrupt met werken; gepensioneerden houden zich niet per definitie afzijdig van de arbeidsmarkt. Hier ligt een grijs gebied van parttime werken, zzp-schap en informeel werken; een gebied dat er voor mannen en vrouwen waarschijnlijk niet hetzelfde uit ziet en ook aan andere leeftijden is gebonden. Mannen en vrouwen verschillen bovendien in hun motieven om de arbeidsmarkt te verlaten. Het *gezondheids-criterium*, waarbij een aflatende gezondheid het einde van de derde en het begin van de vierde leeftijd zou markeren, biedt evenmin een onbetwist houvast. Vele ouderen (v/m) met een chronische ziekte, die op objectieve gronden als vierdeleef tijdjers zouden moeten worden gekwalificeerd, leiden het leven van een derdeleef tijdjers, omdat ze voor hun omgeving niet zichtbaar ongezond zijn en zichzelf ook niet als ongezond ervaren.

Toepassing van *leeftijdscriteria* roept weer andere discussies op, niet alleen omdat het moment van pensionering uiteenloopt (bijvoorbeeld door vervroegde uittreding), maar ook omdat de achteruitgang van gezondheid niet aan chronologische leeftijd is gebonden. Daar komt sinds kort bij dat de pensioenleeftijd van staatswege wordt veranderd – waardoor de gebruikelijke leeftijdsindelingen in de statistieken van overheidswege (onder en boven de 65 bijvoorbeeld) nog minder betekenis krijgen.

Pogingen om de derde leeftijd aan *bepaalde rollen*, zoals het grootouderschap te koppelen, zijn eveneens tot mislukken gedoemd. Aan de ene kant is er immers een groeiende groep mensen zonder (klein)kinderen en aan de andere kant een groeiende groep werkende grootouders, ook grootmoeders. Deelname aan het vrijwilligerswerk kan evenmin een onderscheidend criterium zijn.

Het begrip ‘derde leeftijd’ heeft echter bestaansrecht om dezelfde reden waarom een begrip als ‘adolescentie’ dat heeft. Als begrip vestigt het de aandacht op een periode waarin volwassen mensen extra redenen (kunnen) hebben zich te bezinnen op hun identiteitsconstructie. Die bezinning op de eigen individuele of collectieve fysieke, cognitieve, sociale en morele ontwikkeling is ingebed in sociaal- en cultureel-historische contexten op meso- en macroniveau waarin meer of minder traditionele ouderen- én genderregimes van kracht zijn; regimes die elkaar kunnen versterken of afzwakken. De traditionele verbinding van ‘oud’ en ‘vrouw’ of ‘vrouwelijkheid’ met ‘zwak’ is niet langer een onontkoombaar keurslijf; de koppeling tussen ‘oud’ en ‘man(nelijkheid)’ en ‘improductiviteit’ evenmin.

Voor die identiteitsconstructies kunnen vrouwen en mannen, zowel individueel als groepsgewijze, een strategische selectie maken (Moen & Spencer, 2006) uit de ruimte

die de regimes hen bieden; en dat in combinatie met ontwikkelingen op medisch-biologisch gebied in de vorm van cosmetische ingrepen, behandelingen, prothesen en dergelijke. Die vrouwen en mannen echter kunnen ook besluiten de grenzen van die ruimtes zelf ter discussie te stellen, op te rekken en zich daaruit te emanciperen. Denk wat vrouwen betreft aan de *Wijze Oude Wijven* die zich al in de tweede feministische golf manifesteerden of aan de *Red Hat Society* die in het laatste decennium uit de Verenigde Staten is komen overwaaien.

Tegelijkertijd moeten we er van uitgaan dat de ervaring van de derde levensfase per generatie verschilt. Vanuit genderperspectief zal die ervaring bovendien mede afhankelijk zijn van de levenspaden die vrouwen en mannen hebben afgelegd en van de beelden van vrouwelijkheid en mannelijkheid die ze hebben geïnternaliseerd, alsmede van hun politieke, sociaaleconomische en geografische situering.

Als maatschappelijk thema mogen vitale ouderen dan volop in de belangstelling staan, vanuit een wetenschappelijke en zeker vanuit een genderinvalshoek blijven er nog veel vragen onbeantwoord. Voor een beter begrip van vrouwen en mannen in de derde leeftijd zijn niet alleen meer en nadere statistische analyses nodig, maar zullen deze tevens moeten worden aangevuld met kennis op grond van diepte-interviews en participerende observaties. Een dergelijke sekse/gender- en diversiteitsbewuste benadering zouden we graag terugzien in het Europees arbeids- en zorgbeleid, te beginnen in Nederland en België. Daarom zijn we het Sluyterman van Loo Fonds bijzonder dankbaar voor haar subsidie voor dit themanummer.

Noten

- 1 Criteria waren dat iemand voldoende geld moet hebben om een zelfstandige huishouding te kunnen voeren en in staat is tot 'minimale sociale participatie', zoals bezoek ontvangen, sport beoefenen en op vakantie gaan.
- 2 In dit armoederisicopercentage wordt enkel rekening gehouden met het ontvangen huishoudinkomen uit arbeid, vermogen, eigendom en sociale transfers; niet met de volledige waarde van eventueel beschikbare spaartegoeden of eigendommen of met de eventuele afwezigheid van woonuitgaven doordat de eigen woning al is afbetaald.

Literatuur

- Laslett, P. (1989). *A fresh map of life: the emergence of the third age*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Moen, P. & Spencer, D. (2006). Convergence divergences in age, gender and well-being. Strategic selection in the third age. In Binstock, R.H., George, L.K., Cutler, S.J., Hendricks, J. & Schulz (Eds.). *Handbook of aging and the social sciences*, 6th edition (p.127-144). New York: Academic Press.
- Noppe, J. (2013). *Vlaamse Armoedemonitor*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering. Gedownload van www.vlaanderen.be/svr d.d. 22 april 2013.
- Soede, A. (2012) *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Gedownload van www.scp.nl d.d. 22 april 2013.